

УДК 1 (091)

Ягодзінський С.М., канд. філос. наук

ДИСКУРС ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО І ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

Розглядається історія введення в науковий обіг поняття дискурсу та можливість аналізу його структури в лінгвістиці і філософії.

Ключові слова: зв'язність, текст, дискурс, лінгвістика тексту, дискурс-аналіз.

У програмній праці «Смерть автора» Р. Барт показав, що культура ХХ ст. руйнує як міф самоцінність тексту, піддає сумніву його закінченість, зв'язність і цілісність [2, с. 375]. Текст – це не лінійна послідовність слів і речень, які виражають певний телеологічний зміст; він є особливим багатовимірним простором з множиною смислів та рівнів розуміння і тлумачення. Зітканий, сплетений із цитат, думок, опозицій, суперечностей, метафор, аналогій текст закликає до напруженої інтелектуальної роботи. Залежно від рівня підготовки читача, від його професійності текст проявляється в свідомості людини по-різному. Цим самим він виходить за власні межі, конституюючись як незавершена, незакінчена, структура, яка не претендує на остаточну істинність.

Саме тому в 60-х роках ХХ ст. у лінгвістичних теоріях уперше з'являється новий термін – *дискурс* на позначення *зв'язного тексту* в сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; тексту, взятого в аспекті *події; мовлення*, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія [1]. Таке тлумачення нової лінгвістичної одиниці вивело її за межі слова, речення та тексту. Розширення лінгвістичних засобів аналізу висловлювань, яке передбачало не лише врахування їх *синтаксису* і *семантики*, але й *прагматики*, виявило соціокультурний вимір дискурсу, розкрило його пізнавальні характеристики. Легітимуючи комунікативні акти, дискурс набув ознак соціокультурного феномену. Сьогодні переважна більшість дослідників визначає дискурс як основу методології конструювання соціальної реальності.

Останніми роками термін «дискурс» набув значного розповсюдження. Причиною цього стала його універсальність при характеристиці різноманітних феноменів: від діалогу до діяльності, в яку «вплетена» мова. Проте спроби з'ясувати, який зміст вкладається в дане слово не завжди є успішними, оскільки зазвичай учені не фіксують терміном, поняттям чи феноменом вони послуговуються у кожному конкретному випадку. Загалом можна констатувати, що даний термін став просто доволі модним і його застосування скоріше покликано підкреслити ерудованість того, хто промовляє, ніж направлене на відображення істинної сутності досліджуваних явищ і процесів.

Невизначеність щодо даного питання найкращим чином ілюструють праці, в яких зіставляються різні підходи до того, що слід розуміти під дискурсом. Так, П. Серіо вказує на специфічні форми, яких набуло вивчення дискурсу, в результаті чого цей термін отримав цілу множину застосувань і визначень, кожне з яких претендує на загальність і повноту [15, с. 25-26]. Він наводить низку *характеристик дискурсу*: 1) еквівалент поняття «мова», яка тлумачиться як будь-яке конкретне висловлювання; 2) одиниця, що перевищує речення;

3) вплив висловлювання на адресата; 4) результат протиставлення мови і мовлення (langue/discours); 5) система обмежень, що визначають певну соціальну та ідеологічну позицію та інші. В сучасній науковій літературі зустрічаються ще й такі дефініції дискурсу: надфазовий взаємозв'язок (єдність) слів; самоузгоджений текст; усно-розмовна форма тексту; діалог, полілог; мовленнєва практика; висловлювання, пов'язані за змістом та інші.

Критично ставлячись до такого різноманіття визначень, деякі вчені зауважують, що вони не лише не розкривають змісту поняття «дискурс», а й часто навіть не є синонімічними. Пояснюючи цю ситуацію, О.С. Кубрякова стверджує, що не ізоморфні інтерпретації терміну «дискурс» закріплюються тому, що в різних парадигмах знання його використовують у різних значеннях, від чого він втрачає визначеність і стає багатозначним [10, с. 8]. Як наслідок, визначення не лише нетотожні за обсягом, а й нерідко суперечні за змістом.

Схожа ситуація спостерігається на всіх рівнях осмислення феномену дискурсу. Так, Л.Дж. Філліпс і М.В. Йоргенсен, розглядаючи дискурс як основу методології вивчення соціальних практик, констатують: «Немає єдиної позиції про те, що таке дискурс, і як його аналізувати [18, с. 14]». Визначальними в цьому відношенні є слова М.Л. Макарова, який влучно підмітив, що в соціальних науках категорія дискурсу відіграє роль, аналогічну тій, що відведена євро в європейській економіці [12, с. 11]. Не заперечуючи продуктивності та евристичності нового лінгвістичного утворення, дослідник все ж наголошує на необхідності застосовувати виважені підходи і методи при залученні терміну «дискурс» до характеристики різних сфер соціального буття.

На наш погляд, корінь проблеми криється в недостатньому розмежуванні дискурсу як лінгвістичного, а загалом, наукового терміну і дискурсу як філософського поняття, категорії, феномену. Диференціація лінгвістичних і філософських методів аналізу дискурсу є актуальною проблемою сучасного гуманітарного знання, розв'язання якої дозволить представити дискурс як надійну основу процесів створення та інтерпретації соціальної реальності.

На актуальність, складність і неоднозначність поставленої задачі вказують більшість сучасних як західних, так і вітчизняних дослідників. Зокрема, Л.Г. Дротянко і С.В. Куцепал обстоюють думку про те, що поняття «дискурс» стало досить розмитим, внаслідок чого ним стали позначати що завгодно [6, с. 45]. Утім спроби розмежувати дискурс як лінгвістичний термін і як філософське поняття не завжди увінчуються успіхом. Так, Г.Б. Гутнер і О.П. Огурцов, указуючи на неоднозначність тлумачення відповідного терміну, причиною цього називають тенденції розвитку філософії в ХХ ст., яка більшість феноменів інтерпретує через мовно-мовленнєві конструкції. В результаті дискурс постає і як розмова, і як діалог, і як письмовий текст, що містить посилання на інші джерела і т.п. [3, с. 670-671]. На їх переконання, така філософська установка повністю унеможливорює відокремлення дискурсу від конкретної сфери його функціонування. Тому загальне дослідження дискурсу є невиправданим і неефективним кроком, на відміну від компаративного зіставлення характеристик різних типів дискурсів, кореляції їх ознак.

Мусимо не погодитися з думкою російських учених. Як відмітив К.К. Жоль, успіхи теоретичної лінгвістики і когнітивної психології, соціологічний підхід до мислення вимагають переосмислення класичних уявлень про гносеологію, адже «на нинішньому етапі розвитку філософської науки гносеологу не обійтися без серйозних лінгвістичних знань, оскільки ставка на одну лише рефлексію з приводу знання... залишає без відповіді низку питань, що мають кардинальне філософське значення [7, с. 164]». Французький дослідник М. Пеше констатує: «Ми змушені... говорити про лінгвістику і філософію, про лінгвістику в

філософії і про філософію в лінгвістиці [13, с. 225]». Тобто цілісне осмислення феномену дискурсу (як і створених на його методологічній основі дискурсивних практик) може бути здійснене, але воно вимагає взаємного доповнення наукових і філософських підходів. Це дасть змогу прослідкувати логіку наповнення відповідного поняття змістом, а також дати відповідь на питання, чому, і під впливом яких факторів, термін «дискурс», виникнувши в лоні лінгвістики, поступово став об'єктом дослідження філософського структуралізму і постмодернізму, а пізніше набув рис загальнокультурного феномену. Лінгвістико-філософський аналіз дозволить абстрагуватися від несуттєвих дисциплінарних нашарувань, виокремити суттєві риси дискурсу, встановити межі його застосовності та принципи функціонування.

Як *явище дискурс* став предметом аналізу лінгвістичних теорій у середині ХХ ст., зокрема *лінгвістики тексту* і *дискурсивного аналізу*. Введення в науковий обіг нового терміну супроводжувалося кризою лінгвістики, засобів якої виявилось недостатньо в умовах глобалізації інформаційних мереж (наприклад, для вираження змісту реклами, символіки компаній тощо). Соціальна реальність вимагала такої одиниці, яка була б ширша за речення і більш гнучка, ніж текст. На думку Х. Ізенберг потенційний об'єкт мав забезпечити: *порозуміння* (здійснення мовної комунікації в соціальному і предметному контексті); *продукування текстів*; *декомпонування тексту* і виокремлення з нього композиційного плану; *здійснення комунікації* з допомогою текстів [8, с. 43]. Відповідно до цих вимог, дослідник піддає аналізу питання правильного оформлення і побудови тексту, за результатами якого відмічає, що відносна закінченість тексту не є специфічною ознакою правильної побудови. З вищевикладеного стає зрозуміло, що такі властивості текстових фрагментів як закінченість, зв'язність, узгодженість, композиційна побудова формуються дискурсом лише в процесі комунікації і не можуть сприйматися відокремлено від неї. Це означає, що дискурс – це не просто актуальна одиниця тексту; дискурс потенційно ширший тих складових, що роблять його предметом дослідження спеціальних лінгвістичних теорій, оскільки він є елементом соціокультурної взаємодії, «характерні риси якої – інтереси, цілі та стилі [4, с. 53]». В такий спосіб дискурс розширює пізнавальні можливості, виводячи конкретно-наукові проблеми на соціокультурний рівень.

Залежність дискурсу не лише від змісту висловлювань і текстів, а й від методології, методики його реалізації і сфери впливу вивело дискурс за межі суто лінгвістичних теорій. Цей процес розпочався у 80-х роках ХХ ст. У той час у науковій літературі все частіше з'являються публікації, в яких уже не просто аналізується співвідношення дискурсу і тексту, але й робляться спроби їх протиставлення. В науці такий перехід ознаменований появою нового напрямку у вивченні дискурсу – *дискурс-аналізу*. Тут зв'язність як ключова ознака дискурсу пояснюється не лише на локальному (лінгвістичному), а й на глобальному (соціокультурному) рівні. Якщо локальну зв'язність можна визначити в термінах відношень між пропорціями, вираженими сусідніми реченнями, то глобальна – має більш загальну природу і характеризує дискурс у цілому. Це дозволило дати таке тлумачення дискурсу, за яким він є «складною єдністю мовної форми, значення і дії, яка могла б бути найкращим чином охарактеризована з допомогою комунікативної події чи комунікативного акту [4, с. 121-122]». Тому, визначаючи дискурс як загальнонаукове поняття не слід обмежуватися рамками лінгвістичних структур, оскільки не менш важливим для нього є орієнтація на *контекст*. Хоча це й не означає, що тлумачення дискурсу має довільний характер, який враховує лише прагматику тієї чи іншої сфери людської практики без огляду на специфіку синтаксису і семантики висловлювань, що характеризують відповідний вид діяльності.

Письменник і літератор Ц. Тодоров, відповідаючи на питання – чому необхідне поняття дискурсу, зауважив: «мовні правила, обов'язкові для усіх носіїв мови, – це лише частина правил, які керують виробництвом конкретної мовної продукції [17, с. 388]», а тому між існуючими нормами і конкретними характеристика висловлювання пролягає провалля невизначеності. З цього випливає, що позначати все текстом: культуру, суспільство, історію є поспішним узагальненням, яке неправомірно переходить від синтаксису і семантики до прагматики без аналізу соціокультурних чинників, мотивів, цілей, перспектив. Дискурс постає як щось, дане *після мови*, але *до висловлювання*.

Таке розташування і функціональне призначення дискурсу перетворило його на *структуру*, матрицю розуміння, поле інтерпретацій, герменевтичну сферу узгодження, простір для комунікацій. Через це лінгвістика, яка першою зіштовхнулася з обмеженнями категоріальної матриці класичної детерміністичної картини світу, вимушена була вивести проблематику дискурсу на рівень філософської онтології та гносеології (структуралізм, постструктуралізм, постмодернізм). Виокремлюючи два типи наукових онтологій – механістичну «онтологію Ньютона» і дискурсивну «онтологію Виготського [12, с. 16]», М.Л. Макаров відмічає, що на місце предметів, речей, явищ, подій приходить дискурс і мовний акт. Учений наводить кілька опозицій *протиставлення дискурсу і тексту*: функціональність – структурність, процес – продукт, динамічність – статичність, актуальність – віртуальність, які цілком корелюють з критеріями розмежування класичної і некласичної гносеології.

У постструктуралізмі поняття дискурсу видозмінюється. Виявилось, що «структура не може бути встановлена раз і назавжди, оскільки значення можна надати лише частково і тимчасово [18, с. 213]», а тому в конкретному застосуванні мова не лише утворюється і відтворюється, а й змінюється. Цю ідею підтримує В.І. Карасик, коли пише: «тип дискурсу – це концепт тексту у свідомості носіїв відповідної культури [9, с. 229]». Відповідно, дискурс може бути поширений не тільки на вирішення суто лінгвістичних проблем, а й застосований до аналізу процесів передачі, оперування й створення нових знань. У результаті дискурс пов'язується з аналізом мовного відрізка як *процесу* з урахуванням учасників цієї події, їх знань та ситуації спілкування, а текст фіксує *продукт* такого взаємовідношення.

Відображаючи динаміку мовного середовища та побудованих на його основі дискурсивних практик, М. Фуко запропонував схему узгодження онтологічних і гносеологічних опозицій, яку назвав *«тригранником знання»*. У першому вимірі тригранника знання вчений помістив математичні і фізичні науки, основним критерієм раціональності в яких виступає лінійна послідовність доступних для верифікації висловлювань. Другий вимір складають дисципліни, які встановлюють причинно-наслідкові відносини між типовими об'єктами та утворюють із них стійкі структурні елементи. При цьому М. Фуко визначає механізм взаємодії цих вимірів, вважаючи, що ним може бути процес математизації. Останній вимір віддається філософській рефлексії, яка пов'язана з другим виміром за допомогою лінгвістики, а з першим її поєднує спільна площина формалізації мислення. У такий спосіб «тригранник знання» є системою методологічних принципів, які вказують на способи переходу від емпіричного до теоретичного і потім до практики.

Втім найцікавішими є міркування філософа щодо місця і значення гуманітарного знання у так вибудованій схемі. На його думку, гуманітарна галузь заповнює прошарки у триграннику, заміщаючи собою окреслений ним простір. У наслідок цього, кожна галузь знання знаходиться у постійній небезпеці, оскільки «найменше відхилення від площини цих рівнів втягує думку в сферу, що зайнята гуманітарними науками [19, с. 367]». Тому удавана

складність і непевність у своїй науковості викликана зовсім не метафізичним статусом, не нездоланною трансцендентністю людини, а тією епістемологічною конфігурацією та системою взаємозв'язків з усіма гранями знання, в яких гуманітарні дисципліни змушені відшукувати власну ідентифікацію. Цим самим М.Фуко пояснює причини виходу неklasичної наукової методології в *область тексту і дискурсу*. Виявляється, що поле, відведене для функціонування гуманітарного знання, є, водночас, початковою і кінцевою точкою пізнавальної діяльності. Саме тут народжується ідея, яка потім піднімається на рівень теоретичного осмислення, звідки повертається назад у формі істинного знання чи технології й набуває статусу феномену культури.

Оригінальні погляди з цього приводу знаходимо у представників *семіотики*, ідеї яких справили значний вплив на становлення філософської концепції дискурсу. На їх думку, «тест можна визначити шляхом розширення як зв'язну послідовність висловлювань, а дискурс як таке розширення, при якому виявляються і підкреслюються окрім лінійного розширення («on line») ще і його парадигмальний аспект («off line») [14, с. 36]». Наприклад, текстом роману є сукупність пов'язаних висловлювань, які розкривають сюжет, а дискурсом роману виступає картина світу, яка створюється за допомогою цього тексту, з урахуванням думок і переконань автора, контексту, підтексту, а також відповідної соціокультурної ситуації епохи. Ці ідеї знаходять підтримку в Н.Д. Арутюнової, яка під текстом розуміє переважно абстрактну, формальну конструкцію, а під дискурсом – різні види її актуалізації, які розглядаються з точки зору ментальних процесів і в зв'язку з екстралінгвістичними факторами [1]. Визнаючи це, вчений відмічає, що аналіз дискурсу необхідно розглядати лише як міждисциплінарну галузь знання, в якій поряд з лінгвістами приймають участь соціологи, психологи, спеціалісти з штучного інтелекту, етнографи, літературознавці семіотичного напрямку, стилісти і філософи.

Названі вище характеристики, гнучка будова, структурованість і адаптаційний потенціал дискурсу вберегли його від постмодерністських деструкцій. Поряд з цим у відповідне поняття були внесені деякі корективи, які перетворили дискурс на загальнокультурний феномен.

Підсумовуючи погляди *постмодерністів*, Н.А. Терещенко і Т.М. Шатунова пишуть, що для цього напрямку текст є однією з найбільш важливих умов трансформацій культури, оскільки «світ, в якому я живу – це втілення прочитаної та інтерпретованої мною книги світу. Світ людини – це текст [16, с. 46]». Реальність зникає; вона видозмінюється, перетворюється на елемент тексту, який стає новою реальністю, значно доступнішою, ближчою до суб'єкта. Руйнується периферія, зникає другорядне, зайве і випадкове. В гносеологічному вимірі це означає, що неважливий світ сам по собі, важливо те, як він репрезентований. Тобто, виступаючи проти раціоналістичної картини світу, представники постмодернізму все ж визнають, що в процесі освоєння світу людині не так просто «дотягтися» до його зовнішньої сторони, оскільки між нею і світом завжди існує своєрідна ідеальна модель світу.

Ця місія покладається на дискурс, який пов'язує діяльність і текст, мислення і мову, реальність та її інтерпретацію; він є своєрідним контекстом, що забезпечує стабільність всієї системи, динамічно змінює методи, схеми інтерпретацій, правила комунікацій, спрямовує події та здійснює їх оцінку і узгодження. При цьому сам дискурс як правило залишається структурно незавершеним. Виконуючи нормотворчу функцію, він послуговується різного роду референціями і рекурсіями, чим адаптує себе до умов зовнішнього середовища. Але дискурс нездатний забезпечити незмінність свого змісту і здійснити самоідентифікацію. Ці

завдання розв'язують інші типи дискурсів, які легітимують даний дискурс (наприклад, статус наукового дискурсу визначає і обґрунтовує не наука, а філософський, моральний, аксіологічний, релігійний дискурси). Так відбувається усунення гранд-нарративів, про небезпеку яких неодноразово писав Ж.Ф. Ліотар.

Зі сказаного зробимо наступні висновки. Вивчення проблеми тексту в філософському і лінгвістичному структуралізмі та постмодернізмі дозволяє виділити два підходи до розуміння дискурсу. *Перший* підхід спирається на концепції лінгвістичного структуралізму і тлумачить дискурс як сукупність зв'язних речень (висловлювань). Подальше вивчення феномену дискурсу в межах лінгвістики тексту виявилось неможливим, так як розширення її предметного поля на область висловлювання і тексту призвело до розмивання границь терміну «дискурс» і перетворення його на поняття, вивчення якого передбачало залучення різних сфер пізнання, зокрема філософії. Тому наступний етап формування змісту поняття дискурсу мав за мету подолання структуралістського редуціонізму предмету мовознавства [12, с. 83]. Якщо попередні дослідження шукали відповіді на питання як улаштовано мову, то поступово виникла необхідність перегляду філософсько-онтологічних основ лінгвістики. *Другий підхід* також визнає за текстом певну автономію, проте конструювання поняття дискурсу тут якісно відрізняється. Дискурс не тлумачиться як елемент тексту. Він покликаний узгоджувати різні тексти та адаптувати їх до відповідного середовища (аудиторія, психологічний клімат, предмет обговорення, очікуваний результат, соціальні передумови тощо). Подібне розуміння дискурсу притаманне дискурс-аналізу, який відходить від конкретнадукової методології і поширює проблематику дискурсу на всі сфери культури. В його основі лежить філософія постструктуралізму, яка ґрунтується на тому, що мова, мовлення, діалог, дискусія є не просто способами поширення і накопичення інформації, а й дієвим фактором створення і перетворення соціального буття.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 136-137.
2. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
3. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ред. кол.: В.С. Степин (гл. ред.) и др. – М.: Мысль, 2000. – Т. 1. – С. 670-671.
4. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ / Сост. В.В. Петрова. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
5. Дресслер В. Синтаксис текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С. 111-137.
6. Дротянко Л.Г. Філософські проблеми мовознавства. Вид. 2-ге, доп. і переробл.. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – 161 с.
7. Жоль К.К. Мысль, слово, метафора. Проблемы семантики в философском освещении. – К.: Наукова думка, 1984. – 304 с.
8. Изенберг Х. О предмете лингвистической теории текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С. 43-56.
9. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
10. Кубрякова Е.С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике // Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты / Под ред. Ромашко С.А. – М., 2000. – С. 7-25.
11. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. – 280 с.

12. *Пеиё М.* Прописные истины. Лингвистика, семантика, философия // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса: Пер. с фр. и портур. – М.: Прогресс, 1999. – С. 225-290.
13. *Семиотика: Антология* / Сост. Ю.С. Степановым. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический проект, 2001. – 702 с.
14. *Серюо П.* Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса: Пер. с фр. и портур. – М.: Прогресс, 1999. – С. 12-53.
15. *Терещенко Н.А., Шатунова Т.М.* Постмодерн как ситуация философствования. – СПб.: Алетейя, 2003. – 192 с.
16. *Тодоров Ц.* Понятие литературы // Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степановым. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический проект, 2001. – С. 376-391.
17. *Филлипс Л.Дж., Йоргенсен М.В.* Дискурс-анализ. Теория и метод / Пер. с англ. – Х.: Изд-во Гуманитарный центр, 2004. – 336 с.
18. *Фуко М.* Слова и вещи. Археология гуманитарных наук: Пер. с фр. – СПб.: А-скад, 1994. – 408 с.

Ягодзинский С.Н. Дискурс как объект лингвистического и философского анализа

Рассматривается история введения в научный оборот понятия дискурса и возможность анализа его структуры в лингвистике и философии.

Ключевые слова: связность, текст, дискурс, лингвистика текста, дискурс-анализ.

Yagodzinskiy S.N. Discourse as an object of linguistic and philosophical analysis.

The article deals with the history of introduction of discourse concept into scientific circulation and considers the possibility of analysis of its structure in linguistics and philosophy.

Key words: connectivity, text, discourse, text linguistics, discourse analysis.